

CORPUS

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ • ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ

Σφίγγα

*Ο Μυστηριώδης
Φύλακας
της Νεκρόπολης*

**ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ**
ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΙΟΡΔΑΝΙΑ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ

ΤΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΚΟΣΜΗΜΑ

**ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΛΕΑΣ
ΣΤΗΝ ΤΕΓΕΑ**

**ΤΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ
ΣΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΛΟΝΔΙΝΟ**

ΣΙΝΔΟΙ
ΕΝΑΣ ΑΡΧΑΙΟΣ ΛΑΟΣ ΤΟΥ ΕΥΞΕΙΝΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

ΨΑΡΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟΝΝΟ ΣΤΗΝ ΚΥΖΙΚΟ

«Οι τόννοι εμφανίζονται καμιά φορά σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε ακόμη και ο στόλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου αναγκάστηκε να παραταχθεί σε θέση μάχης, όπως θα έκανε για να αντιμετωπίσει εχθρικό στόλο, διότι μεμονωμένα πλοία δεν θα μπορούσαν να ανοίξουν δίοδο ανάμεσά τους. Δεν τους τρομάζαν ούτε οι φωνές, ούτε οι θόρυβοι, ούτε τα χτυπήματα. Μόνο κάποιον φοβερό τριξίμο είναι ικανό να τους τρομάξει».

(Πλίνιος, Φυσική Ιστορία, ΙΧ, 3,2)

Η Κύζικος, στη νότια ακτή της Προποντίδας, ιδρύθηκε από Μιλήσιους αποίκους ως αγροτική εγκατάσταση στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. και οπωσδήποτε μετά την επίθεση των Κιμμερίων η οποία είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του βασιλείου των Φρυγών¹. Η οχυρή πόλη δέσποζε ανάμεσα στην Ασία και το νησί όπου ήταν κτισμένη, στη νότια ακτή της Προποντίδας, αποτελώντας έτσι μια παραλιακή θέση-κλειδί. Μια στενή δίοδος, που σήμερα έχει γεφυρωθεί από μια γλώσσα άμμου, τη χώριζε από την απέναντι ηπειρωτική ακτή. Οι Μιλήσιοι γρήγορα διέκριναν τα πλεονεκτήματα της περιοχής και ίδρυσαν αποικία ανταγωνιζόμενοι τους Μεγαρείς που ίδρυσαν το Βυζάντιο στην είσοδο του Βοσπόρου. Και οι δύο ελληνικές πόλεις, όπως και αναρίθμητες άλλες στον Ελλήσποντο, την Προποντίδα και τον Βόσπορο, αποτελούν το προοίμιο του μεγάλου ελληνικού αποικισμού στον Εύξεινο Πόντο, ό-

Στατήρας από ήλεκτρο Κυζίκου, περί το 500 π.Χ.
Εμπροσθότυπος: Νίκη που τρέχει προς τα αριστερά
(Παρίσι, Bibliothèque Nationale - Cabinet des Médailles).

που βέβαια κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτισε η Μίλητος. Στην Κύζικο «φθάνουμε» αν ακολουθήσουμε τη ρότα των πρώτων Ελλήνων που ξεχύθηκαν στη μεγάλη θαλασσινή περιπέτεια προς τους άγνωστους πόντους και τα πέλαγα των βορείων χωρών, αναζητώντας καλλιεργήσιμη γη, σιτάρι και μέταλλα, αλλά και αγορές για τα προϊόντα τους. Η μυθολογική παράδοση συνδέει την περιοχή με το ταξίδι των Αργοναυτών και τις περιπλανήσεις του Οδυσσέα. Στην Κύζικο θα έφθασαν οι Αργοναύτες κατά το μεγάλο τους ταξίδι προς την Κολχίδα, όπου δεν πρέπει να βρήκαν καθόλου καλή υποδοχή από τους ντόπιους πολεμοχαρείς

Στατήρας από ήλεκτρο (EL) Κυζίκου Μυσίας, περί το 500-475 π.Χ.
Βάρος 16,32 γρ. [Von Fritze 93/ Boston MFA 1469].
(Από τη Συλλογή της Marian A. Sinton/CNG/Freeman & Sear/NAC).
Εμπροσθότυπος: Σκύλος προς τα αριστερά, με το δεξί του πέλμα ανασηλωμένο και την ουρά τυλιγμένη προς την πλάτη του. Τόννος στο κάτω μέρος.
Οπισθότυπος: Εγκοίλο τετραμερές τετράγωνο.

Έστη (1/6) στατήρα από ήλεκτρο (EL) Κυζίκου Μυσίας, περί το 500-450 π.Χ.
Βάρος 2,68 γρ. [Von Fritze 93/ BMC Mysia, pg. 33, 91/2].
(Classical Numismatic Group, Inc.).
Εμπροσθότυπος: Σκύλος προς τα αριστερά, με το δεξί του πέλμα ανασηλωμένο και την ουρά γυρισμένη προς την πλάτη του. Τόννος στο κάτω μέρος.
Οπισθότυπος: Εγκοίλο τετραμερές τετράγωνο.

κατοίκους Δολιόνες της Φρυγίας και τον βασιλιά τους Κύζικο. Οι Δολιόνες ήταν Πελασγοί που εκδιώχθηκαν από τους Θεσσαλούς και τους Μάγνητες². Η αναγγελία της άφιξης της Αργούς, ενός θεσσαλικού πλοίου, τους εξαγρίωσε και επιτέθηκαν εναντίον των Αργοναυτών κατά τη διάρκεια της νύκτας. Στη συμπλοκή που ακολούθησε, ανάμεσα στους άλλους φονεύθηκε ο βασιλιάς Κύζικος. Αργότερα ο μύθος μεταπλάστηκε και οι Δολιόνες παρουσιάζονται πλέον ως λαός φιλειρηνικός που υποδέχθηκε φιλόξενα τους Αργοναύτες. Την επίθεση κατά των Αργοναυτών τη «χρεώθηκαν» οι Γηγενείς Γίγαντες, τους οποίους έστειλε η θεά Ηρα εναντίον του Ηρακλέους, ενώ ο θάνατος του Κυζίκου αποδόθηκε σε παρεξήγηση. Η εχθρότητα των κατοίκων της περιοχής φαίνεται και στην Οδύσσεια³ όπου οι Λαιστργόνες, οι οποίοι κατοικούσαν γύρω από την πηγή Αρτάκια (η Αρτάκη ήταν το επίπλευ της Κυζίκου), έριξαν μεγάλα βράχια κατά των πλοίων του Οδυσσέα, όπως ακριβώς και οι Γηγενείς Γίγαντες κατά της Αργούς. Η σοτηρία των Αργοναυτών αποδόθηκε στην προστασία της Κυζίκου, την Κόρη. Πριν από την αναχώρησή τους οι Αργοναύτες, ύστερα από συμβουλή του μάντη Μόψου, ίδρυσαν στο όρος Δίνδυμο ένα ιερό αφιερωμένο στη Μεγάλη Μητέρα, προς τιμήν της οποίας οι Μιλήσιοι άπαικτοι τελούσαν αργότερα μεγαλοπρεπείς εορτές⁴.

Οι Μιλήσιοι άπαικτοι έφθασαν στην Κυζικό περί το 676/5 π.Χ. και θέλοντας να αποκτήσουν πρόσβαση στα χρυσορυχεία της απέναντι ακτής, επιχείρησαν να καθυποτάξουν τους γηγενείς υιοθετώντας τις ντόπιες λατρείες, ανάμεσά τους και αυτήν της Μεγάλης Μητέρας, καθώς και του τοπικού ήρωα Κυζίκου, προς τιμήν του οποίου οι Αργοναύτες λέγεται ότι είχαν οργανώσει μετά τον θάνατό του αθλητικούς επιτάφιους αγώνες⁵, τους οποίους συνέχισαν να τελούν αργότερα οι Κυζικηνοί. Η πόλη διέθετε δύο θαυμάσια λιμάνια, ένα στον όρμο της Αρτάκης δυτικά και ένα στον όρμο του Περάματος ανατολικά, στα οποία ελλμενίζόταν ο ισχυρός της ναυτικού στόλος, κυρίως αλιευτικός. Και αυτό γιατί η δεύτερη πλουτοπαραγωγική πηγή της πόλης ήταν η αλιεία του τόννου (θύννου). Αυτό έγινε και το νομισματικό έμβλημα της πόλης, όταν για πρώτη φορά κατά το β' ήμισυ του δού αιώνα (550 π.Χ. περίπου) έκοψε μερικές πολύ σημαντικές σειρές νομισμάτων από ήλεκτρο (κόμμα χρυσού και αργύρου)⁶. Οι ήλεκτροινοί στατήρες της Κυζίκου, με πάνω από διακόσιους γνωστούς νομισματικούς τύπους, θεωρούνται ως αριστουργήματα της αρχαϊκής νομισματικής τέχνης τόσο για τον πλούτο όσο και για την ποικιλία των εικονιζόμενων παραστάσεων που συχνά

δείχνουν μια μοναδική γνώση του ανθρωπίνου σώματος: κεφαλή Αθηνάς με φτερωτό κράνος, γοργόνειο, κεφαλή αθλητή μέσα σε δίσκο (που θυμίζει έντονα ένα αθηνάϊκό ανάγλυφο του δού αιώνα), Ηρακλής με ρόπαλο και τόξο, γυμνός πολεμιστής με κράνος και με ξίφος στη θήκη, φτερωτός άνδρας με κεφαλή αρπακτικού όρνους (ίσως πρόκειται για προσωποποίηση του Φόβου) ή μια ορημητική καμψίποδη φτερωτή Νίκη, συνοδευόμενα πάντα από το έμβλημα της πόλης, έναν τόννο. Οι κοπές αυτές φέρουν περισσότερο έναν «προσωπικό χαρακτήρα» παρά την αναμενόμενη, κατά την αρχαϊκή εποχή, απόλυτα αστική σοβαρότητα, που συνηθίζεται στη νομισματοκοκία των άλλων ελληνικών πόλεων. Παρά τη μεγάλη ποικιλία των εμφανιζόμενων νομισματικών τύπων (κάθε χρόνο σχεδόν χαραζόταν και ένας διαφορετικός), οι στατήρες της Κυζίκου σε ό,τι αφορά το υλικό και τη φόρμα τους διατηρήθηκαν απαράλλακτοι για όλη τη διάρκεια της νομισματοκοκίας της πόλης, από τα αρχαϊκά χρόνια έως την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Αυτό το στοιχείο δυσκολεύει πολλές φορές την ακριβή χρονολόγηση των νομισματικών κοπών της Κυζίκου.

Οι ήλεκτροινοί στατήρες της Κυζίκου εντάσσονται στην ίδια παραγωγή νομισματικών σειρών από ήλεκτρο που έχει την καταγωγή της στη Μ. Ασία⁷. Ένα σημαντικό μέρος αυτής της πρώιμης νομισματικής παραγωγής αντιπροσωπεύεται από έναν μεγάλο αριθμό

Στατήρας από ήλεκτρο (EL) Κυζίκου Μυσίας, περί το 500-475 π.Χ.
Βάρος 16,01 γρ. [Von Fritze 48, pl. 1, 49/ Rosen 438 / Dewing 2164 / Boston MFA 1421 / Jameson 1210].
(Από τη Συλλογή της Marian A. Sinton/CNG/Freeman & Sear/NAC).
Εμπροσθότυπος: Κεφαλή αιγός προς τα αριστερά. Τόννος με κατεύθυνση προς τα πάνω στο πίσω μέρος.
Οπισθότυπος: Εγκοίλο τετραμερές τετράγωνο.

Στατήρας από ήλεκτρο (ΕΛ) Κυζίκου Μυσίας, περί το 500-480 π.Χ. Βάρος 16,15 γρ. [Fritze 129]. (BM 1892).
Εμπροσθότυπος: Γοργόνειο και τόννος (κάτω).

Στατήρας από ήλεκτρο (ΕΛ) Κυζίκου Μυσίας, περί το 440-420 π.Χ. Βάρος 16,01 γρ. [Fritze 130]. (BMC 55).
Εμπροσθότυπος: Κεφαλή Διός-Αμμωνός και τόννος (κάτω).

Στατήρας από ήλεκτρο (ΕΛ) Κυζίκου Μυσίας, περί το 440-420 π.Χ. Βάρος 15,94 γρ. [Fritze 120]. (BMC 75).
Εμπροσθότυπος: Σύμπλεγμα τυραννοκτόνων πάνω σε τόννο.

Στατήρας από ήλεκτρο (ΕΛ) Κυζίκου Μυσίας, περί το 430-400 π.Χ. Βάρος 16,07 γρ. [Fritze 220]. (PCG 8.7).
Εμπροσθότυπος: Αντρωτοί αετοί πάνω στον ομφαλό των Δελφών και τόννος (κάτω).

νομισμάτων ήλεκτρο που βρέθηκε κατά τις ανασκαφές στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και χρονολογείται περί το 560 π.Χ. (πρόκειται βέβαια για τεμάχια από ήλεκτρο ορισμένου βάρους, χωρίς όμως κάποιον νομισματικό τύπο χαραγμένο, πλην ενός εγχοίλου τετραγώνου σφραγισμένου στον οπισθότυπο). Στο σύνολό του σχεδόν ο ιωνικός κόσμος έκοψε στατήρες από ήλεκτρο κατά την αρχαϊκή εποχή. Οι Ερυθρές, Η Εφεσος, η Φώκαια, η Λέσβος, η Σάμος, η Μίλητος κ.ά. προτίμησαν να κόψουν τα πρώτα τους νομίσματα σε ήλεκτρο και όχι σε ασήμι και επιπλέον σε διαφορετικό σταθμιστικό κανόνα η καθεμιά! Το ίδιο έπραξε βέβαια και η Κύζικος. Η απάντηση γιατί προτιμήθηκε το ήλεκτρο από το ασήμι πρέπει να αναζητηθεί πιθανώς στην ίδια τη φύση αυτού του κράματος, αλλά και στην κυρίως τοπική χρήση των πρώτων νομισμάτων. Το ήλεκτρο ως κράμα είχε το πλεονέκτημα ότι η αξία του ήταν δεκαπλάσια της αξίας του αργύρου και μόνο τα δύο τρίτα της αξίας του χρυσού. Δεδομένου ότι δεν μπορούσε εύκολα να διαπιστωθεί η έκαστοτε αναλογία των δύο μετάλλων, η εκδότρια αρχή (η πόλη-κράτος) είχε τη δυνατότητα να κόβει νομίσματα χωρίς πραγματική αξία, απλά δηλώνοντας (ψευδώς βέβαια)

ότι ήλεκτρινοι στατήρες ίδιου βάρους αλλά με διαφορετική περιεκτικότητα σε χρυσό θα θεωρούντο ίσης αξίας. Έτσι το ήλεκτρο αποτέλεσε ένα ιδανικό μέσο για να αυξήσουν οι πόλεις τον πλούτο τους, με την προϋπόθεση όμως ότι τα νομίσματα αυτά θα διοχετευούνταν μόνο στην εσωτερική αγορά (τοπική οικονομία) ή στην περιοχή πολιτικού ελέγχου της εκδότριας αρχής⁸. Για τις εξωτερικές συναλλαγές το ήλεκτρο ήταν εντελώς ακατάλληλο αφού ήταν δύσκολη η διαπίστωση της πραγματικής του αξίας (παρά μόνο με την αρχιμήδεια μέθοδο!), γι' αυτό και στο διεθνές εμπόριο σταδιακά αντικαταστάθηκε από τον άργυρο. Η εμπιστοσύνη λοιπόν ήταν το κύριο στοιχείο στις κοπές από ήλεκτρο και αυτήν την παράμετρο η εκδότρια αρχή έπρεπε να τη λαμβάνει πολύ σοβαρά υπόψη της. Η Κύζικος κατάφερε να κερδίσει αυτήν την εμπιστοσύνη και να την κρατήσει ακόμη και κατά τους επόμενους δύο αιώνες (μέχρι τον 4ο αι. π.Χ.) κόβοντας στατήρες που η περιεκτικότητά τους σε χρυσό έφθανε το 45%. Αυτή ακριβώς η αξιοπιστία στους στατήρες από ήλεκτρο της Κυζίκου αλλά και η στρατηγική της θέση στην είσοδο του Ευξείνου Πόντου την κατέστησαν πόλη-κλειδί για το ελληνικό εμπόριο και επέτρεψαν στο νόμισμά της

Στατήρας από ήλεκτρο (ΕΛ) Κυζίκου Μυσίας, περί το 500-460 π.Χ. Βάρος 15,87 γρ. [Boston 1479]. (Antiqua Inc. Ancient Art & Numismatics/ID: 9C041).

Εμπροσθότυπος: Γυμνός νέος με μισολυγισμένα γόνατα προς τα δεξιά, κρατώντας τόννο και μαχαίρι.
Οπισθότυπος: Εγχοίλο τετραμερές τετράγωνο.

Στατήρας από ήλεκτρο (ΕΛ) Κυζίκου Μυσίας, περί το 460-400 π.Χ. Βάρος 16,11 γρ. [Boston 1548].

(Antiqua Inc. Ancient Art & Numismatics/ID: 9C042).
Εμπροσθότυπος: Ο Περσέας, γονατιστός προς τα δεξιά, κατά πάνω σε τόννο και έχει το κεφάλι του στραμμένο προς τα αριστερά. Φορά περικεφαλαία με φτερούγες και κρατά με το αριστερό του χέρι το κεφάλι της Μέδουσας.
Οπισθότυπος: Εγχοίλο τετραμερές τετράγωνο.

Αργυρός (AR) οβολός Κυζίκου Μυσίας, περί το 480-450 π.Χ.
Βάρος 0,84 γρ. [SNG Cop. 48].
(Malter Galleries/ Auction Nov. 12, 2000/ID: 71)
Εμπροσθότυπος: Εμπρόσθιο τμήμα κάπρου προς τα αριστερά. Σύμβολο Ε (αντίθετα) στον ώμο του, και τόννος στα δεξιά.
Οπισθότυπος: Κεφαλή λέοντος που βρυχάται προς τα αριστερά.

Αργυρός (AR) οβολός Κυζίκου Μυσίας, περί το 480-450 π.Χ.
Βάρος 1,04 γρ.
(Malter Galleries/ Auction Nov. 12, 2000/ID: 72).
Εμπροσθότυπος: Εμπρόσθιο τμήμα κάπρου προς τα αριστερά. Σύμβολο Η στον ώμο του και τόννος στα δεξιά.
Οπισθότυπος: Κεφαλή λέοντος που βρυχάται προς τα αριστερά.

να κυκλοφορήσει ευρέως στην περιοχή αυτή του ελληνικού κόσμου. Οι δραστήριοι Κυζικηνοί όφειλαν σε μεγάλο βαθμό την ευημερία τους σ'έναν κυρίαρχο ρόλο που κατάφεραν να διαδραματίσουν με τις πλούσιες αγροτικές κοινότητες των ελληνικών πόλεων της Κριμαίας αλλά και πέρα από αυτήν. Ετσι σταδιακά το κύριο «διεθνές» εμπορικό νόμισμα του Ευξεινού Πόντου υπήρξε για καιρό ο στατήρας της Κυζίκου, όπως στην ανατολική Μεσόγειο και την Αίγυπτο ήταν το αθηναϊκό τετράδραχμο ⁹.

Για αρκετά χρόνια τα συμφέροντα της Κυζίκου και της Αθήνας ήταν στενά συνδεδεμένα, ιδίως κατά τα χρόνια της ακμής της δεύτερης (5ος αι. π.Χ., οι σχέσεις τους έγιναν αρκετά εχθρικές στο πρώτο ήμισυ του 4ου αι.). Η σχέση αυτή αποτυπώθηκε με έναν πολύ εύγλωτο και χαρακτηριστικό τρόπο πάνω στην επιφάνεια των στατήρων της Κυζίκου. Εχει λεχθεί μάλιστα ότι η Κυζίκος ήταν το νομισματοκοπείο της Αθήνας στην Προποντίδα ¹⁰. Συχνά λοιπόν αντικρούσαμε πλάι στον τόννο, έμβλημα της πόλης, σφραγιστικά σχέδια και μορφές φανερά δανεισμένες από την αθηναϊκή μυθολογική και ιστορική παράδοση: ο Εριχθόνιος ως βρέφος στην αγκαλιά της μητέ-

ρας του Γαίας, ο μυθικός πρόγονος των Αθηναίων Κέκροπας, με σώμα που καταλήγει σε ουρά ερπετού και πολλές άλλες μορφές θεών και ηρώων. Ωστόσο στη νομισματοκοπία της Κυζίκου απαντώνται επιδράσεις και από άλλες, πολύ μακρινές ελληνικές πόλεις, όπως τις Συρακούσες και τη Γέλα. Τελικά, το τέλος της νομισματοκοπίας της πόλης έρχεται, όπως συνέβη και με τόσες άλλες ελληνικές πόλεις, με την εμφάνιση των μεγάλων σειρών των στατήρων του Φιλίππου Β' και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, που αντικατέστησαν τους ηλεκτρονούς στατήρες της Κυζίκου. Πριν όμως το νομισματοκοπείο της Κυζίκου σταματήσει για πάντα, έθεσε σε κυκλοφορία μερικές θαυμάσιες σειρές. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει μία που κόπηκε πιθανώς σε ανάμνηση της μεγάλης μάχης που έδωσε ο Μέγας Αλέξανδρος στον Γρανικό ποταμό, μια νίκη που σήμανε και την απελευθέρωση της Κυζίκου από την περσική κυριαρχία. Στους σπάνιους αυτούς στατήρες (βλ. σχετικά εικόνα) απεικονίστηκε η Ελευθερία προσωποποιημένη, συνοδευόμενη από τη σχετική επιγραφή. Πρόκειται για μια ιστορική κοπή, καθώς εγκαινιάζει ιστορικά μια νέα εποχή στην ελληνική ιστορία.

Δημήτριος Ν. Γαρουφαλής
Αρχαιολόγος – Δ/ντής Σύνταξης

Σατήρας από ήλεκτρο (EL) Κυζίκου Μυσίας, περί το 334 π.Χ.
Βάρος 16,04 γρ. [Von Fritze 215].
(Από τη Συλλογή του Phoenix Art Museum/CNG/Freeman & Sear/NAC).
Εμπροσθότυπος: Η Ελευθερία καθισμένη σε βράχο προς τα αριστερά, κρατώντας στεφάνι στο δεξί της χέρι. Τόννος στο κάτω μέρος. ΕΑΕ[Y]-ΘΕΡ[Ι] σε δύο σειρές πάνω στον βράχο.
Οπισθότυπος: Εγκοίλο τετραμερές τετράγωνο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Τα νομίσματα που παρουσιάζονται προέρχονται από τις συλλογές του Βρετανικού Μουσείου, της Bibliothèque Nationale του Παρισιού, και των οίκων δημοπρασιών Classical Numismatic Group, Antiqua Inc. Ancient Art & Numismatics και Malter Galleries.

1. J. Boardman, *Οι Αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους*, εκδ. Καρδαμίτσα, σελ. 303.
2. *Ελληνική Μυθολογία*, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 147β.
3. «Στη δροσερή κατέβηκε πηγή την Αρτακία / που εκείθε παίρνανε νερό και πήγαιναν στη χώρα». (κ 107-8).
4. Ηρόδοτος, Βιβλίο IV, κεφ. 76.
5. Απολλώνιος ο Ρόδιος, *Αγροναυτικά*.
6. C. M. Kraay, - M. Hirmer, *Greek Coins*, 1966, 368 κε., εικ. 698 κε.
7. Ο Ηρόδοτος πίστευε πως πρώτοι οι Άνδοί χρησιμοποίησαν χρυσά και αργυρά νομίσματα: «είναι οι πρώτοι άνθρωποι, καθώςον εγώ γνωρίζω, που έκοζαν και έθεσαν σε κυκλοφορία νομίσματα χρυσά και αργυρά», Βιβλίο I, κεφ. 94.
8. Robin Osborn, *Η Γένεση της Ελλάδας*, σελ. 364-372.
9. G.K. Jenkins, *Ancient Greek Coins*, σελ. 55.
10. Αυτόθι.